Амма үйэ тухары дьэрэлийэ уста сытыахтын

Чурапчы оройуонун администрациятын баһылыга Иван Степанович Сивцев Лена уутун Чурапчыга бырахтарыы быһаарыллаары турарын туһунан иһитиннэрдэ. Олус үөрүүлээх сурах. Ол эрээри Амма уутун Таатта туһэрэр туһунан олус да өр кэпсэттибит. Өйдөөн кэлэбин 1964 сылы. Кыһын ахсыннаы саҕатыгар Чурапчыга табаарыспар Егор Седалищевка көтөн түһэбин:

— Хайа, Дьөгүөр, туох кэпсээн, — диибин ыраахтан кэлбит киһи быһыытынан дойдум сонунун истээри чоройон олоробун.

Оҕоньорум үөрбүт-көппүт көрүгнээх:

— Максим, дьэ сонун бөҕө. Аны, доҕоор, Амма уутун манна сиэтэн аҕалар буоллулар, ээ.

— Тыый, ол хайдах? — мин да балачча соһуйдум.

— Филиппов Егор Михайлович уонна Борисов Егор Егорович Москваҕа баран Амма уутун турбанан Таатта баһыгар түһэрэр туһунан туруорсан кэллилэр ээ, доҕоор.

— Ээс, уустук дьыала буолуо ээ,— диэн саарбахтыыбын.

— Суох, суох, доҕоор, бу үлүгэрдээх сайдылаах үйэҕэ аҕыйах көс турба тардыллара үлэ буолуо дуо? Аны 2—3 сылынан хата бырааппын, эйиигин, төрөөбүт Амман уутунан чэйдэтиэм.

Иккис түгэни эмиэ өйдөөн кэлэбин. Чурапчылаан иһэбин. Сүрдээх ардахтаах күн. Арай, «Урал» мотоцикл батыллан турар эбит. Комолоһоорү тохтуубун. Көрө түспүтүм, Демьян Слепцов турар.

— Оо, Демьян эбиккин дуу? Ханна баран иһэбин?

— Бу Таатта баһынан Халаанынан Соморсунҥа тиийээри айаннаабытым дьүһүнэ. Наар бырайыактан эккирэтэбин.

— Хайа, доҕоор, дьыалаҥ хайдаҕый? Табыллыыһы дуо? — уруккуттан да элбэхтик кэпсэппит темам буолан быһаччы ыйытабын.

— Максим, тоҕо эрэ кэннигиттэн саарбаҕалаан эрэбин. Бастакытыттан, Амма уута эппиэттиэ дуо? Иккиһигэр, Амма иэһилиэнньэтэ сөбүлээбэт чинчилээх, — диэн баран хара куудара баттаҕын өрүтэ аныыбына.

Демьян Амма уутун Таатта туһэрэр бырахтарыы бырайыагын ситэттэрэ сылдьан Абакан куоракка оҕолго түбэһэн эдэр саахыгар хомолтолоохтук олбүтэ. Олус дириҥ биллиилээх ученай этэ. Аҕаһыам суоҕа, саха биир талааннаах ыччата этэ диэтэхпинэ.

Бу боппуруоһу льуккүөрдээхтик үйэтин тухары туруорсубут Егор Михайлович Филиппов бүгүн эмиэ суох. Онтон Е. Е. Борисов Якутскайга пенсияҕа олорор. Дьэ итинник, бу боппуруос 28 сыл устата туруорсуллан баран тохтуур дыылҕаланна. Амма сүнньүгэр олорор уонунан тыһыынча иһэилиэнньэ күүстээх утарсыытын күүһүлүүр кыаллыбат даҕаны уонна сатаммат даҕаны дьыала.

Өссө XIX партийнай конференция кэнниттэн түөрт сыллааҕыта киһи бэйэтин санаатын толору эгэр кэмэ кэллэ дии санаан «Кыым» хаһыакка «Сыыстарбатарбыт ханнык» диэн улахан ыстатыйа таһаартарбытым. Оччолорго төһө да Амма сүнньүгэр үлэлээтэрбин төрөөбүт оройуоммар көмөлөһөр, өй угар баҕаттан ити ыстатыйа суруллубута. Ол эрээри, бэрт элбэх киһи миигин утаран, сорохторо холуннаран даҕаны суруйталаабыттара. Онно Лена уутун Төгүлүнэн, Арыылааҕынан, Нуораанынан, Чаачыгыйынан, Кыыс Сарыннааҕынан, быһаччы эттэххэ, Чурапчы айанын суолунан Солообут үрэҕэр бырахтарар туһунан санаабын суруйбутум. Ол кэнниттэн правительство истэн олордоҕуна, Верховнай Совет уонна Министрдэр Советтарын араас мунньахтарыгар Аммаҥы көмүскэн хас да төгүл улахан этиилэри оҥорообутум да, хата бэйэм үрдүбэр түспүттэрэ, Ленаттан уунуу бырахтарар сатамматын дакаастыы сатаабыттара.

Билигин даҕаны санаабыт санаабын булгуруппаппын, адьас эрэллээхтик этэбин: дэлэй уулаах Ленаттан уунуу ылыы саамай сөп. Санаабыт санаам, туруорсубут туруорсуум олоххо киирээри гынарыттан ама долгуйбат, үөрбэт буолуом дуо?! Оройуон администрациятын баһылыга бу дьыаланан дьарыктанан эрэриттэн улаханнык уоруйдум. Мин кыайбатахпын кини кыайдаҕына, ону уруйдуом эрэ. Кыыс Амма үйэ тухары дьэрэлийэ уста сытыахтын.

Максим СИБИРЯКОВ,
Чурапчы оройуоннаах Советын председателэ.

«Саха сирэ» хаһыат 1992 с. 2 №-рэ.

Кини уонна айылҕа

Амма өрүс Саха сирин, кини норуоттарын, бүлүү саха омук уоспай баайбыт, киэн туттуубут, ырыаҕа ылланар кэрэ айылҕалаах Кыыс Аммабыт буоларын эһиги билэҕит. Кини айылҕата алдьамматыгар, уута куруук ыраас, толору буоларыгар, бу өрүһү кэнэҥэс кэнчээри ыччаппытыгар киэбин-таһаатын алдьаппакка тиэрдэрбитигэр биһиги, билиҥҥи кэлүөнэ дьон, бука бары туос эппиэттээхпит. Бу биһиги барыбыт өйбүт уонна суобаспыт дьыалата буолар.

Билиҥҥи бутуурдаах кэмнэргэ айылҕа алдьаныыта күүскэ барбытын бары билэҕит, Чернобыль, Арал, Волга, Бүлүү, Адыаччы айдааннара тахсыбыттара кинини эмиэ дьиксинэрэр уонна сорэхтээх буоларга үөрэтэр. Наар эмиэ уонна туһаннаах эрэ салалтаҕа, тэриллэргэ эрдэҥ олорон биэрии кутталлаах буолбутун көрдөрөр.

Амма өрүс 2900 салаа үрэхтэрдээх, олортон уу киллэрэрэ, өрүһү өрүс оҥорон олорор үрэхтэр баһыйар үгүс өртө. Амма уонна Алдан оройуоннарын быысаһыыларыгар баар Мундуруччу үрэхтэн өрө, наар Алдан оройуонун территориятыгар баалларын. Амма өрүс баһыгар Алдан оройуонугар элбэх тыалардаах, маардаах, кинилэр баар буолан Аммаҕа салаа үрэхтэрэ куруук уулаах туралларын уонна Амманы нитэн олороллор. Онон Амма өрүс баар дуу, суох дуу буолаҕа кини баһыгар Алдан оройуонугар баар тыалар, маардар, үрэхтэр туруктарыттан тутулуктаах.

Алдан оройуона Томмот уонна Алдан диэн ойуур хаһаайыстыбалардаах, 92 тэриллэ наар Томмот лесхоһун территориятыгар мас кэрдэр. Томмот лесхоз территориятыгар Амма өрүс баһа киирэр. Кэнники кэмнэргэ Амма өрүс баһын тыаларын «Алдан-золото» комбинат, икки улахан министерстволар аналаан олороллор. Кинилэр мас кэрдиитин саҕалаатахтарына Амма өрүс баһыгар сыллата 1 мөлүйүөн 530 тыһыынча кубометр маһы бөлөмнөхтээхтэр. Аны быйыл Якутскай, Нерюнгри горсоветтара, жилкомхоз, ЛОРП холбоһуктар Сингапур фирматын кытары кыттыгас «Чорон—Наурас» диэн тэриллэ тэрийэн Алдан — Амма тардыларыгар мас кэрдиитин саҕалыахтаахтарын туһунан «Саха сирэ» хаһыат суруйда. Оччоҕо Амма өрүс салаа үрэхтэрэ кууран бэйэтэ эстэрэ саарбаҕа суох. Онноҕор буолуох уоланан муоралар, өрүстэр алдьана, буөргу буола, эстэ турдахтарына Амма өрүс сыллата, сыыйа тардан кыччаан, саас эрдэ биирдэ сүүрдэр кыра үрэх буолар куттала чахчы баар буолла.

Өрүс баһын айылҕатын чинчийии оҥоһулунна

Биллэн турар, тыа туһаныллыахтаах, мас кэрдиллиэхтээх. Ол гынан баран ити барыта өрүскэ кутталы үөскэтиэ суохтаах, Амма өрүс куруук баар буола турар эйгэтэ бүлгүччу хаччыллыахтаах! Ону ханнык түүн хаччыйан сөбүй? Ол күүһүнэн наука буолуон сөп. Амма баһыгар кини айылҕата, үрэхтэрэ алдьаммат гына ханна, хайдах тыаны туһаныахха сөбүн, ону хайдах чинчийэн, үөрэтэн көрүөххэ сөбүн наука эрэ оҥорон биэриэн сөбө биллибитэ. Оччоҕуна Амма өрүс кэскилин хаччыйыдыбыт диэн этиэххэ сөп этэ. Саха сиринээҕи научнай кинн профессор Д. Д. Саввинов салалтатынан «Амма өрүс баһын биологическай уонна гидрологическай ресурсалара кинилэри көдьүүстээхтик туһаныы уонна харыстааһын» диэн кэлим научнай программаны оҥорон бүтэрдилэр. Программаҕа өрүс баһын айылҕатын тыата, уута, сирэ-уота, уонна кинилэр хамсыыр харамайдара, көтөрө-сүүрэрэ, үөнэ-көйүүрэ барыта көрдөрүллүбүт. Амма баһын сирдэрин 87 сыыһыаҥа тыанан бүрүллэн турар. Сүнньүнэн тиит, бас, харыйа, кедр үүнэр, кинилэр орто саастара 134—156 сыл, гектартан 109—175 кубическай метри биэрэр саппаастаах, Амма өрүс уута билиҥҥи турбуганан Сибинр үрдүнэн суох ыраас туруктаах, Утугар 18 балык көрүнэ үөскүүр, олор истэригэр хатыыс, бил, быйыт, ньоҕор, майҕас курдук бинрэм балыктар баалларын. Амма өрүс баһа үүнээйитинэн республика атын оройуоннарыттан баай. Кини үүнээйитин көрүнэ 300 тахса, итиитэн 40 сэдэх үүнээйи Саха сирин, 3 үүнээйи — Россия, 1 үүнээйи (горец алтайский) дойду Кыһыл книгэлэригэр киллэриллибиттэр. 50 эмтээх от көрүнэ үүнэр. Өрүс баһын үүнээйитин 16 бырыһыана эмтээх от буолара биллэр. Амма баһыгар көтөр 84, кыыл 30 көрүнүнэрэ баалларын. кинилэртэн 2 көтөр (Вальдшнеп, обыкновенный зимородок), 4 кыыл (выдра, рысь, косуля, благородный олень) Саха сирин Кыһыл книгэтигэр киллэриллибиттэр. Ыытыллыбыт чинчийиилэр түмүктээх көрдөрөрүнэн Амма өрүс айылҕа маанылаах көстүүтэ буолара, кини үөскэтэр сиктээх эйгэтэ илин энэр оройуонарга суөһү иитиитин, от, бурдук, хортуоппуй үүнэриитин мэктиэлиирэ көстөр. Быһатын эттэххэ, биһиги сахалар дьылҕабыт Амма өрүс кэскилиттэн тутулуктааҕын туоһулуур дьоһун докумуон оҥоһулунна. Бу докумуону билсиэн баҕалаах дьон райсовекка билсиэххитин сөп.

Амма өрүс харыстабылын научнай программаҥ оҥорууну Амма оройуонун совхозтара, тэриллэлэр, биирдиилээн дьоннноро үтүө дьулуурдарын көрдөрөн көҥүл өртүнэн үп биэрэн оҥортордулар. Киниэргэ Таатттан «Коммунизм», Чурапчыттан «Мыҥдаабайы» совхозтар кыттыстылар. Үбү хомуйууга элбэх сыралаах, уһун-киэҥ үлэ ыытылынна. Ол түмүгэр Амма өрүс баһыттан үөһэ Аммаҕа диэри айылҕа чинчилиннэ. Ити үлэ саҕалааһына эрэ буолар. Билигин үөһэ Амматтан Мундуруччу үрэххэ диэри, онно баар [illegible] суох үрэхтэрин хаһыа үөрэтиэххэ наада. Ити үрэхтэр баар суох уу киллэрэр салаалара буоларын быһыытынан айылҕатынан, маһынан ордук бай-дар, ол иһин ордук кутталлаах, урутаан туһаныыга ымсыылаах дойду буолар. Онтон салгыы өрүс орто уонна аллараа тардыыларын үөрэтии сорукта туруоҕа. Аммалар бэйэлэрин үптэригэр Алдан территориятыгар сытар өрүс баһын чинчийтэрэн айылҕа харыстабылыгар бэйэлэрин кылаатарын киллэрдилэр. Кинилэр үтүө холобурдара туһата, болҕомтото суох хаалбатыгар баҕара уонна эрэнэ саныыллар.

Амма өрүс эйгэтигэр түөрт улуус төрүөҕүн төлкөлүүр. Алдан, Амма, Чурапчы, Таатта үйэлэр тухары бу өрүһү кытары быстыспат аналлаахтар, кини дьылҕатыгар тэҥнэстээхтэр. Биһиги бу өрүс аатынан аатталлыт оройуон буоларбыт быһыытынан, Амма харыстабылын көрө сылдьар уонна күүһү түмэргэ ыытыбар аналлаахпыт. Ону толорон эһигини «Амма өрүс харыстабыла» диэн 14244 №-дээх счекка хаҥыта уган бу өрүс кэлэр кэскилин хаччыйар кэлим программаны салгыы оҥоторорго кыттыһыҥ! — диэн ыҥырабын.

В. ФЕДОРОВ,
Амма,

Scanned with CamScanner